

Egyetemi doktori (PhD) értekezés tézisei

KAZINCZY Ferenc művei, Pályám emlékezete

Kritikai kiadás

Orbán László

Témavezető: Dr. Debreczeni Attila

DEBRECENI EGYETEM

Irodalomtudományok Doktori Iskola

Debrecen, 2010.

I. Célkitűzés

PhD-értekezésként Kazinczy Ferenc önéletírásainak kritikai kiadását nyújtom be. A *KAZINCZY Ferenc művei, Pályám emlékezete* című kötet 2009-ben jelent meg. E kiadványban a széphalmi mester 800 oldal terjedelmű feljegyzéseit, naplóit, önéletrajzait és a *Pályám emlékezete* című önéletírásait 600 oldal jegyzetanyag követi.

Kazinczy műveinek kritikai kiadása, az életmű tervszerű és teljességre törekvő feltárása a 19. század végén a levelezés sajtó alá rendezésével kezdődött meg. A terjedelmében, információbőségében egyedülállóan gazdag és átfogó levelezés legutóbbi, 23. kötete 1960-ban jelent meg. A Kazinczy halála óta eltelt több mint 170 év alatt (2009-ig) egyéb művei közül csupán költeményei láttak napvilágot tudományos igénnyel jegyzetelt kiadásban. További műveinek kritikai kiadására, az eddig megjelentek revideálására, az életmű tervszerű és teljességre törekvő feltárására és megismerésére a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetében működő akadémiai kutatóhely, a Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport és a vele együttműködő Eötvös Loránd, illetve Szegedi Tudományegyetem társintézetei, tanszékei, továbbá más intézményekben dolgozó kutatók vállalkoztak. Kutatócsoportunk a Kazinczy kritikai kiadást az önéletrajzi írások kiadásával indította újra, hiszen a levelezéshez fogható terjedelmű és jelentőségű önéletrajzi szövegcsoporthoz kiadása talán az egyik legnagyobb adóssága volt a magyar textológiának.

II. Módszertan

A kiadás előkészítő munkálatai során feltártuk és rendszereztük a Kazinczy-hagyaték szövegeit. E munka során nemcsak a hagyományosan emlékiratnak, önéletírásnak vagy naplónak tekintett kéziratokat és kiadványokat vettük figyelembe, hanem a több tízezer oldal terjedelmű szöveg-hagyaték egyéb, műfajilag távolabb eső szövegeit is. Kazinczy önéletírói tevékenysége ugyanis az életmű egészét átfogja, keletkezésében, kidolgozásában, terjedelmében és műfajában távoli szövegeket rendel egymáshoz. Kazinczy sajátos alkotói módszerének felismerése vezetett el oda, hogy kötetünk a 6 „Pályám emlékezete”, 4 „önéletrajz”, 13 „napló” mellett 70 kisebb-nagyobb „feljegyzés”-t is kiadott.

A szövegek kiválasztásakor *Az én naplóm*, *Az én életem...* és a hat [*Pályám emlékezete*] mellett az ezekkel szövegszerű egyezéseket mutató, ill. a naplóformájú szövegeket vettük figyelembe. Tehát egyfelől a szerkezeti, szintaktikai és lexikai

azonosságokkal, hasonlóságokkal vagy párhuzamosságokkal jellemezhető szövegeket kerestük, másfelől pedig dátumokhoz rendelt, magukat többnyire „napló”-ként vagy „diárium”-ként meghatározó hosszabb-rövidebb Kazinczy-műveket.

Kiadásunk műfajelméleti megalapozottságú szövegválogatás helyett gyakorlati szempontokat érvényesített. Ennek oka, hogy Kazinczy önéletrajzi szövegeinek műfajai összemosódnak. Példaként említhetjük, hogy az Orpheusban *Útazások* cím alatt megjelent Kazinczy-szövegek a kéziratok eredeti, de törölt címei szerint életrajzként keletkeztek, majd a javítások nyomán megjelent a (fiktív) levél műfajára utaló címzés: tehát csupán a paratextusok megváltoztatásával három műfajt utazott be ugyanaz a szövegcsoport. Nem fogadhattuk el általános érvénnyel Kazinczy műfaji megjelöléseit sem, az igencsak képlékeny fogalomhasználata miatt. Mindez arra a megfontolásra vezetett, hogy a hagyományos műfaji felosztás helyett összefoglalóan önéletírói szövegcsopotról vagy autobiografikus szövegekről beszéljünk. A műfaji keretek feloldásának legfontosabb gyakorlati hozadéka az lett, hogy esetenként távolinak tűnő műfajokat is figyelembe vehettünk. Beemelhattunk kiadásunkba így pl. egy újságkijegyzéshez írt lábjegyzetet vagy egy Szirmay-családtörténethez csatolt személyes bejegyzést is.

A szövegek életművön belüli kapcsolata nemcsak a minta, szerző, elbeszélő, főszereplő életeseményeinek és nevének részleges vagy teljes azonosságán alapul (Philippe Lejeune), hanem Kazinczy munkamódszerén is. Erre kitűnő „bizonyíték” a hiányos mondatokból álló *Feldolgozni valók* c. autográf lista, amely különböző autobiografikus szövegek egységes háttérmunkálatairól tanúskodik: a „feldolgozni való” hívószavak kifejtését többnyire – a szintén 1828 körül írt – *Fogságom naplójában* és *[Pályám emlékezete I–VI.]*-ban sikerült azonosítani. Nem ritka az sem, hogy Kazinczy egyes történetek, személyek kapcsán más (néha még meg sem írt) szövegeihez irányítja az olvasót, miközben korábbi szövegeit mintegy építőanyagként hasznosítja újra. Az átjárhatóság műveket, műfajokat köt össze, kötetünk szövegszemlélete ezért nem idegen sem a Kazinczy-szövegekből kikövetkeztethető kapcsolatrendszerrel, sem a kritikai kiadásokkal szemben támasztott azon elvárástól, hogy törekedni kell egy adott szöveg életművön belüli kapcsolatának feltárására.

A Kazinczy autobiográfiai szöveguniverzumába beválasztott szövegekben – a válogatás egységesítő szempontjai ellenére – mégsem „ugyanazt” olvashatjuk, noha *többnyire* azonosak az szereplők nevei, és *többnyire* megegyezik az elbeszélte történetek, emlékek tere és ideje is. Az eltérések gazdagsága egyszerre zavarba ejtő és inspiráló.

A történeti és irodalomtörténeti forrást kutató olvasatok már a Kazinczy-életmű feldolgozásának kezdetekor figyelmeztettek a különböző szövegekből kinyert adatok zavaró

ellentmondásaira. Toldy Ferenc és Váczy János máig meghatározó Kazinczy-monográfiái irigylésre méltó tudásanyag birtokában a lehető legteljesebb és leghitelesebb élet- és korrajzra törekedtek. A megrajzolni kívánt Kazinczy-portré önazonosságának megőrzéséhez azonban nemegyszer válogatni kényszerültek a különböző autobiográfiák, feljegyzések, naplók, levelek stb. eltérő adatai között, sőt néha mentegetni is kellett a tévedéseiben, gyengeségeiben leleplezett író. E szemlélet egy olyan „való” létét feltételezi, amelyen az író néha „tudatosan másít” ugyan, ám a „legcsekélyebb adat”-okat is felderítő irodalomtörténész jóvoltából mégis megismerhető. De akár elrejt, akár feltárja egy önéletírás módosításait az életrajzíró, végső soron előfeltevései alapján értelmez és minősít igaznak vagy hamisnak egy-egy adatot vagy történetet, hiszen az egyes szövegek referenciáit csakis további szövegekben találhatja meg. Ezért, ha több Kazinczy-szöveg adataiból kell válogatni, nincs olyan biztos pont, ami alapján kiválasztható lenne az igazi és őszinte változat. A biográfus tevékenységétől független, adatokból rekonstruálható élettörténet megkérdőjelezésével elveszti vonatkoztatási alapját az önéletírás mint műfaj. Kazinczy és korának története nem található meg sem a különböző szövegekbe szétírva, sem a szövegek mögé rejtve, így az irodalomtörténész számára is lehetetlen a „való”-t átnyújtani az olvasónak.

Ezért nem lehet a jelen kiadás célja egy olyan klasszikus történeti-kritikai elveket követő szöveggondozás, amely Kazinczy egyetlen hiteles önéletírását kívánná rekonstruálni vagy reprodukálni. Az a kiadás, amelyik a „jó”-nak nyilvánított szöveget elhatárolja az előzményektől és a későbbi átdolgozásoktól, értékhierarchiát állít fel, hiszen az egyik szöveget kitüntetett helyen kezeli, míg a többit annak alárendelt változataként közli. E megoldás kétségtelen előnye, hogy jól olvasható művet hoz létre, de egyszersmind egy erőteljes értelmezést is végrehajt. Az írásban rögzített emlékek (adatok) hitelességének illúziójához nagy mértékben hozzájárul a neki teret adó szöveg és e szöveg közege. A változatlan főszövegben és több, ennek alárendelt szövegváltozatban érdekelt szerkesztői szemlélet egy erős, végleges művet és ugyanilyen kiadványt eredményez, miközben elrejt például az írás és az autobiografikus műveknél különösen fontos emlékezés időbeli változékonyságát. A befejezett és felülírhatatlan könyvként asztalunkra kerülő *Pályám emlékezete* című kiadvány olyan olvasási módra tesz erőteljes javaslatot, amely befejezett és felülírhatatlan műként láttatja Kazinczy önéletírását és élettörténetét is.

Kazinczy önéletrajzi szövegeinek rendkívüli terjedelme és mélyen rétegzett kapcsolatrendszere együttesen vezetett el a papíralapú klasszikus és genetikai, illetve az elektronikus kiadások elveinek és technikai megoldásainak újragondolásához.

A szövegválogatás során összeállt igen gazdag szövegdoSSIé kezelésére elvileg egy genetikUS szövegkiadás lenne hivatott. Kazinczy autobiografikus szöveghalmazát azonban egy ilyen kiadás nem tudná átlátható módon kezelni, még a legszorosabban összetartozó szövegcsoporton belül, a [*Pályám emlékezete*] hat ismert szövegén sem lenne működőképes. A szerkezeti, szintaktikai és lexikai egyezések–eltérések váltakozása és felcserélése még itt is átláthatatlanul bonyolult, olvashatatlan szerkezetet eredményezne, és mindez fokozottan érvényes a Kazinczy-életmű egészét behálózó kisebb önéletrajzi szövegekre. Ezért, míg a tisztán klasszikus-történeti kiadásról elvi, a tisztán genetikusról gyakorlati okok miatt mondtunk le.

Kazinczy autobiografikus szövegeinek ideális kiadása egyszerre biztosítaná az egyes szövegek önálló, mellérendelt státusú, jól olvasható megjelenését, ill. a szövegek genetikUS szemléletű összevetését (vagyis pl. egy-egy történet vagy szerkezeti elem több szövegen átívelő – horizontális – nyomonkövetését), továbbá a jegyzetapparátus különböző szintjeinek használatát, ráadásul mindezeket választható formában. E követelményeknek egy elektronikus kiadás felelne meg a leginkább. Az elektronikus és könyv alakú kiadás egymással nem felcserélhető vagy helyettesíthető, ám a digitális kiadás néhány technikai megoldását és főleg szöveg szemléletét mégis érdemes figyelembe venni.

Az elektronikus és papíralapú kiadás közötti különbség a terjedelem esetében alapvető és meghatározó: kiadásunk terjedelmi okok miatt nem tartalmazhatja az összes önéletrajzinak ítéltető Kazinczy-szöveget. Egy könyvformátumú kiadás szövegkapcsolatait és jegyzeteit a szerkesztői munka rögzíti, míg egy számítógépes adatbázisban a felhasználó a szerkesztőtől függetlenül szabadon rákereshet minden egyes szóra, tetszőlegesen hozhat létre újabb kapcsolatokat (linkeket, szövegmezőket, szövegcsoportokat), és módosíthatja akár a jegyzeteket is. Lényegi különbség, hogy az elektronikus kiadásban a szövegek és jegyzetek meghatározó része független adatbázisként bárholnan elérhető, míg egy könyv állandó, rögzített szövegkörnyezetet jelent.

Kötetünk a papíralapú klasszikus és genetikUS, ill. az elektronikus kiadások szemléletéből, technikai megoldásaiból merítve törekedett arra, hogy jól olvasható, de önálló státusú szövegeket adjon közre, egy olyan szerkesztői apparátussal, amely a szövegek genetikUS szemléletű, keletkezéstörténeti érdekeltSégű összeolvasását és az elektronikus kiadásokból ismert összekapcsolását (link) is lehetővé teszi. A szövegkapcsolatok felépítéskor átengedtük az olvasó/felhasználó számára azt a döntést, hogy életbe lépteti-e a szövegek önállóságát felülíró szerkesztői beavatkozást, a szöveggondozó értelmezői

munkáját. Magyarán: ellapoz-e a lapszéli oldalszámokkal megadott kapcsolódó szöveghelyekhez.

Kiadásunk legfőbb módszertani újítása, hogy a szövegek önállóságát és/vagy függő viszonyát létrehozó szerkesztői beavatkozást igyekeztünk egyszerre láthatóvá és elrejtetővé tenni. E választhatóság egy sajátos, kettős természetű kötetet eredményezett. A kitűzött cél az volt, hogy az önállóan közölt, jól olvasható szövegekre rávetíthető legyen egy genetikus szemléletű kapcsolatrendszer. Azonban egy könyv alapvetően lineáris szerkezete – szemben egy digitális kiadás adatbázisának rugalmas térszerűségével – elkerülhetetlenül hierarchizál és egy új, ezelőtt sohasem létezett kontextus létrehozásával határozottan megjelenít egy kiadói koncepciót is. A válogatás, a kiválogatott szövegek csoportosítása, a közlés sorrendjének megállapítása óhatatlanul is egyfajta értékítéletet, rangsort sugall. A könyvformájú kiadás a klasszikus textológia gyakorlatához ideális közeg. A közegellenállás mérséklésére a szövegek többirányú olvashatóságának megteremtése tűnt a legkézenfekvőbb megoldásnak.

Ezért a különböző szövegek egymásnak megfeleltethető szöveghelyeit margináliák kötik össze (így pl. egy történet vagy gondolat szövegeken átívelő olvasására adnak lehetőséget); az élőfej keletkezési és elbeszélte időről tájékoztató adatai egy-egy alkotói korszak, egy-egy életidő, vagy éppen a kettő közötti távolság vizsgálatát teszik lehetővé; a téridő jellemzők mentén szervezett jegyzetmezők pedig a jegyzetek felől elinduló tematikus olvasást kínálják fel.

Kazinczy autobiografikus szövegeiben a tartalmi és szerkezeti változtatások az önálló jelentéssel nem bíró, szónál kisebb egységektől a szavakon és mondattani egységeken át az önálló bekezdések és fejezetek szintjéig terjednek. A klasszikus retorika fogalmai segítségével leírva az átalakítások módját, négyféle alpműveletet különböztethetünk meg: bővítés (adjekció), csökkentés, elhagyás (detrakció), felcserélés, áthelyezés (transzmutáció), helyettesítés (immutáció). E sajátosság kezelésére a jellegzetes egyezéseket tartalmazó szövegrészeket egymáshoz rendeltük, az eltéréseket pedig külön is megjegyzeteltük. A hasonlóságok és eltérések dinamikáját egy rendszerszerűen összevethető jegyzetelési technikával tettük láthatóvá. Ennek eredményeként Kazinczy önéletírásai egyaránt vizsgálhatók önálló szöveggként, vagy egymás szövegváltozataként, variánsaként, sőt jegyzeteként is.

A kötet önálló státusú szövegeit összekötő kapcsolatrendszer több részrendszerből állt össze. Először is mind a hat [*Pályám emlékezete*] teljes szövegtartományát *szövegmezőkre* osztottuk, e szöveg egységeket beszámoltuk, majd a szövegmezőket lapszéli oldalszámozással egymáshoz rendeltük. Ezzel kialakítottuk a szövegmezők hálózatát. A szövegmezők azonosító

számait egy összefoglaló táblázatban is feldolgoztuk, hogy a [*Pályám emlékezete*] szövegek szerkezeti és tartalmi átalakulásait, szövegmezőinek elmozdulásait bemutathassuk.

Azt tapasztaltuk, hogy a Feljegyzések, Naplók és Önéletrajzok szövegcsoportjain belül nincs olyan fokú szövegszerű egyezés, mint a [*Pályám emlékezete*] szövegeiben, ezért nem oszthatók következetesen szövegmezőkre. De – már csak a válogatás szempontjai miatt is – minden esetben található olyan szöveghely, amely odautalható a [*Pályám emlékezete I–VI.*], *Az én életem...* vagy *Az én naplóm* valamelyikéhez (kivéve a kései naplóformájú szövegeket), illetve e szövegek között is van kimutatható kapcsolat. A szövegközötti kapcsolatokat a jellegzetes lexikai elemek (hívószó, frázis), dátumok (dátum mint hívószó), történetek (pontosan datálható események: kvázi dátumok) köré építettük ki. Így a szövegek és szövegcsoportok közötti hálózatnak szerves részévé vált a [*Pályám emlékezete I–VI.*] szövegmezőinek rendszere. A Feljegyzések, Naplók, Önéletrajzok és a [*Pályám emlékezete*] szövegeit is lapszélre írt oldalszámok utalják össze.

A szövegek kapcsolatrendszer a keletkezéstörténeti tanulságokon túl, az egyes szöveghelyek értelmezéséhez is támpontot nyújt, azaz a szerkesztői magyarázatok számottevő részét is kiváltja. Ez gyakorlatilag a kötetünk magyarázatrendszerének első szintjét hozza létre, jelentős mértékben tehermentesítve a magyarázó jegyzeteket.

A szövegek egymás közötti kapcsolataira mutató oldalszámok mellett margináliák utalnak a jegyzetek egy meghatározott csoportjára is. A szövegkapcsolatokat és a filológiai apparátust működésbe léptető utalásokból egységes, egymást támogató rendszer létrehozását céloztuk meg, hogy a kötet technikai egészként legyen használható. A margináliák egyik csoportja tehát a magyarázó jegyzetekhez, a *jegyzetmezőkhöz* irányítja az olvasót. A jegyzetmezők Kazinczy életének egy-egy helyszínéhez, rövidebb-hosszabb életszakaszához, esetleg meghatározó személyéhez kapcsolódnak. Az összesen 90 jegyzetmezőből álló jegyzetfelület a kötet összes szöveghelyhez kötött tárgyi és nyelvi magyarázatát tartalmazza, ezenfelül szöveghelytől elváló háttérmagyarázatokat is ad.

III. Eredmények

A jegyzetekbe, magyarázatokba, margináliákba és a szövegmezők kapcsolatrendszerébe kiszervezett szerkesztői apparátus nyomai és kapcsolódási pontjai részben láthatóak maradtak, ám a működésbe léptetésükhöz szükséges döntés és aktivitás az olvasóra hárul. Így miközben megmaradt a lehetőség a kötetben elsőként közölt feljegyzéstől az utolsóként adott [*Pályám emlékezete VI.*]-ig a folyamatos olvasásra és az egyes szövegek, szövegcsoportok önálló vagy

összehasonlító vizsgálatára, lehetőség nyílik egy térszerűen elágazó olvasati módra is. Kiadásunk úgy adott közre jól kezelhető, önálló státusú Kazinczy-szövegeket, hogy közben teret engedett a genetikus szemléletű, azaz keletkezéstörténeti érdekelttségű és műfajelméleti kérdésekre nyitott olvasat számára. Ennek tudatában remélhetjük, hogy a továbbiakban már tudatos befogadói döntés szükséges ahhoz, hogy önálló, lezárt műként értelmezhesük Kazinczy bármelyik autobiografikus írását.

Az azonosságok és az eltérések mintázata mentén olyan kapcsolatrendszer feltárására és megalkotására nyílt lehetőség a szöveggondozáskor, amely a Kazinczy-életmű egészét behálózza. Ennek az elvi lehetőségnek a legteljesebb megvalósítása egy digitális kiadás keretei között gondolható el, hiszen egy papíralapú kiadás eltérő adottságai, feladatai és terjedelmi korlátjai nyilvánvalóak. A két médium, mint információhordozó közeg, természetéből következően kizárja a felcserélhetőséget és helyettesíthetőséget, noha a digitális világ néhány technikai megoldásának és – nem utolsósorban – szövegszemléletének papírkidadásra applikálása megkerülhetetlen kihívás volt. Így a margináliák és a szövegmező-számok egy digitális kiadás linkjeinek feleltethetők meg, a segítségükkel létrehozott genetikus szemléletű szöveghálózat pedig már egy jövőbeni elektronikus formára utal. Összességében elmondható, hogy az aprólékos textológiai munkától a könyvformájú kritikai kiadáson keresztül az elektronikus kiadásig vezet az a folyamat, amely azt a rendkívüli kiterjedésű és rétegzettségű hálózatot kívánja feldolgozni, amelyet Kazinczy-életműként emlegetünk.

V. Publikációk a disszertáció tárgykörében

- *Kazinczy Ferenc Pályám emlékezete címen ismert önéletírásának kéziratai és kiadásai*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2002/5–6 (106. évf.), 627–650.
- *Kazinczy önéletírásai: a Kazinczy-emlékkert*, in: „*Et in Arcadia ego*” *A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005, 203–210.
- *KAZINCZY Ferenc művei, Pályám emlékezete*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 1404. (Kritikai kiadás.)
- *A tinta színe*, in: *Leleplezett mellszobor, Nyomozások Kazinczy birtokán*, szerk. CZIFRA Mariann, Bp., Gondolat Kiadó, 2009, 199–247.
- *A Maris históriája*, in: *Ragyogni és munkálni, Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 451–464.

V. További publikációk

- *Idegenek az éjszakában (Mikhál és Simon-kommentárok)*, Studia Litteraria, XLII (2004), 88–109.
- TOLDY Ferenc, *Valami Kazinczy Ferenc életéhez K[azinczy] Gábor elbeszélése után*, in: *Széphalom, 17, A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve*, Sátoraljaújhely, 2007, 35–39.
- KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete, Fogságom naplója* (Osiris diákkönyvtár), szerk. ORBÁN László, SZILÁGYI Márton, Bp., Osiris Kiadó, 2009, 5–210 (szövegközlés), 351–382 (jegyzet), 407–414 (életrajzi jegyzet SZILÁGYI Mártonnal közösen)